УДК 811.161.2’373

Овчиннікова І.І.

ДІЄСЛОВА ДІЯЛЬНОСТІ В МЕЖАХ СЕМАНТИЧНОГО КЛАСУ ДІЄСЛІВ ДІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Анотація. Статтю присвячено аналізові семної та граматичної структури дієслів діяльності в межах семантичного класу дієслів дії української мови; виявленню основних закономірностей реалізації значення дієслів діяльності в структурі речення; з’ясуванню закономірностей актуалізації семи ‘діяльність’ у полісемічних дієсловах.

Ключові слова: дія, діяльність, категорія, сема, мета, полісемія, тривалість.

Annotation. The article is devoted to the analyze of semical and grammatical structure of verbs of activity in the limits of sementical class of verbs of action in Ukrainian language; it is determined main regularities of realization of the meaning of the verbs of activity in the structure of the sentence; it is found out regularities of the actualization of the sema ‘activity’ in polisemical verbs.

*Key words***:** action, activity, category, sema, aim, polysemy, duration.

Проблема типології дієслівних значень зумовлює необхідність розроблення багатоступінчатої класифікації, що дасть змогу унормувати систему цього складного класу лексичних одиниць. Найбільшим за обсягом у системі дієслівних значень є клас одиниць із загальним значенням дії. Клас дієслів дії неоднорідний за своїм лексико-семантичним складом. Доволі об’ємну групу в ньому складають слова, які «дають узагальнене найменування цілому комплексу дій або оцінно-характеризувальну ретроспективну кваліфікацію поведінки, діяльності, заняття» [2, 65]. У класифікації З. Вендлера такі дієслова визначені як activities [9]; О. Падучева називає слова на кшталт *працювати, вчитися, навчати, вчителювати, мислити, балагурити* тощо такими, що виражають безперспективну діяльність [7, 70]; Г. Золотова визначає їх як дієслова заняття і зараховує до них також дієслова, що називають спосіб поведінки, зазвичай з оцінно-характеризувальним відтінком (*капризувати, лицеміpити, модничати, лукавити, обманювати*) [2, 61-62]. Особливість визначеної групи дієслів полягає в тому, що вони репрезентують не позначення конкретно спостережуваного акту, а інтерпретацію постійного чи ітеративного процесу [2, 62].

Дослідники часто наголошують на тому, що в багатьох мовах слово *дія* етимологічно пов’язане зі словом *діяльність*, яке має більш абстрактне значення. У філософії й психології дія визначена як одиниця діяльності, причому наголошено на тому, що дія є контрольована активність, спрямована на досягнення усвідомленої мети [1, 77]. Така особливість має специфічне вираження в мові, адже дієслова активних дій, які виявляються

в актуальній, конкретній тривалості, вирізняються повнішою видо-часовою парадигмою і ширшими функціональними можливостями. Дієслова дій неактивних, звичних, узуальних, постійних, так само, як станів і властивостей, мають обмежену функціонально-синтаксичну парадигму [2, 65].

Для значеннєвої організації дієслів дії характерною є передусім наявність категорійних сем ‘активність’, ‘доцільність’ і ‘каузація’. Сема активності в дієсловах дії є провідною, на чому наголошує переважна більшість дослідників дієслівного значення і семантико-синтаксичної структури речення (Н. Іваницька, О.Леута, Т. Кільдибекова, Г. Уфімцева, У. Чейф та ін.). Цей компонент пов’язаний зі значенням волі, зусилля, виявом енергії з боку виконавця.

Суб’єкта, який «виявляє діяльність», в українській не можна назвати пасивним (пацієнсом), адже задля «вияву» своєї діяльності він (як агенс) завжди докладає певних зусиль або щонайменше володіє життєвою енергією. Отже, наявність семи ‘активність’ є тим семантичним критерієм, якому відповідають дієслова діяльності в аспекті реалізації категорійної семантики класу дієслів дії. Деякі вчені (У. Чейф, О. Кубрякова, Г. Уфимцева) вважають, що суб’єкта-агенса, наділеного енергією і характерного для валентної рамки предиката діяльності, цілком достатньо для його репрезентації як одиниці зі значенням дії. При цьому відсутність інших характеристик (як семантичних, так і граматичних), якими цей предикат мусив би володіти, функціонуючи в межах класу дієслів дії, зокрема дослідники називають несуттєвою (Г. Уфімцева, У. Чейф).

Поряд із тим, що дієсловам діяльності в українській мові властива сема ‘активність’, яка передбачає актуалізацію уявлень про агентивний суб’єкт, усвідомленість, контрольованість, ця група слів має низку ознак, що дають підстави для виокремлення її в окрему таксономічну одиницю.

Специфіка дієслів діяльності виявляється передусім в організації їхньої значеннєвої структури, що отримує своє відображення і на синтаксичному рівні. Доцільно зауважити, що деякі особливості вже були описані на прикладі дієслова *діяти*, яке можна вважати лексемою-ідентифікатором для групи слів, що позначають діяльність в українській мові [6].

Однією зі знівельованих у значенні дієслів діяльності є сема ‘каузація’. Каузативність позначає дію, яка спричиняє іншу дію, тобто такий вплив на об’єкт, який зумовлює певні зміни в ньому або перехід об’єкта в новий стан. Це означає наявність у семантичній структурі дієслова дії сем ‘спрямованість на об’єкт’ і ‘перехідність’, що в класичному вигляді відображене на рівні речення, наприклад: *Батько* ***пиляв*** *осокорчики довгою дворучною пилкою* (Гр. Тютюнник). Дієслова зі значенням діяльності відрізняються від дієслів дії тим, що не мають у семантичній структурі компонента ‘перехідність’, тобто не передбачають єдиного об’єкта, який мусить змінити свою властивість чи стан у результаті дії [7, 71]. Отже, дієслова діяльності зазвичай неперехідні, тобто

не мають прямого об'єкта (хоча об'єкт може бути, однак він не буде задавати межі діяльності, пор. ситуацію «ловити риби», «збирати гриби», «колекціонувати марки» тощо). В українській мові превалюють синтаксичні конструкції, де дієслівні предикати зі значенням діяльності виступають в одновалентній, суб'єктній, неперехідній позиції, наприклад: *Батько* ***плотникував, косив*** (Гр. Тютюнник); *Вона* ***шила*** *з нудьги, аби щось робити та не сидіти згорнувши руки* (І. Нечуй-Левицький).

Важливим семантичним показником дієслів діяльності є те, що на відміну від дієслів дії, вони описують такі ситуації, які не мають внутрішньої межі. Дієслова дії позначають ситуації, які «розвиваються в напрямку до певної межі, існування якої логічно необхідне для того, щоб їх можна було вважати "виконаннями"» [9, 101]. На відміну від цього, дієслова діяльності позначають те, що «теоретично може відбуватися безкінечно, і тривалість виконання ніяк не може зумовити їхнього припинення» [4]. Згідно із твердженням З. Вендлера, дієслова діяльності позначають «гомогенні» ситуації: всі ознаки, суттєві для їхнього значення, визначені вже на початку такої ситуації. Дієслова дії, навпаки, позначають ситуації «негомогенні», які можуть вважатися завершеними лише тоді, коли вони досягли своєї межі [9, 102].

У зв'язку з такою особливістю в мовознавстві інколи висловлюють думку про співвіднесення дієслів дії і діяльності з цільовими і нецільовими предикатами [4]. Відповідно до такого припущення, дієслова дії у своїй значеннєвій структурі мають обов'язковий компонент 'мета', який, у свою чергу, знівельований у дієсловах діяльності (тут можна говорити про нівеляцію семи 'доцільність'). Проте нам видається, що однозначно підходити до такого співвіднесення не варто, оскільки говорити про відсутність цільового компонента у дієсловах, що позначають соціальну, мовленнєву чи інтелектуальну діяльність, неможливо: *Він* ***обмірковує*** *важливу справу, бо має розв'язати її з головою одного з трестів* (Г. Шкурупій). Це підтверджується і фактами позамовної дійсності, власне принципом діяльності будь-якого живого організму, мета якої полягає в елементарному виживанні і природному доборі. Слушною в такому аспекті є думка О. Падучевої, яка звертає увагу на поняттєві нюанси в розумінні мети як явища: «Мета у дієслів дії (на відміну від дієслів діяльності) завжди має характер дискретної зміни; у прототиповому випадку метою є зміна властивості чи стану об'єкта. Дискретність мети – це і є те, що відрізняє дію від діяльності: пор. традиційне визначення з підручника психології, де діями називаються окремі акти поведінки, які випливають з певних мотивів і спрямовані на певну мету» [7, 72]. Семи 'мета' в дієсловах діяльності спрямованості на створення чи перетворення об'єкта не має, проте вона не знівельована остаточно, оскільки будь-яка діяльність – усвідомлена чи неусвідомлена – підпорядкована цільовій настанові.

Віднесеність / невіднесеність дієслів до внутрішньої межі репрезентована на морфолого-семантичному рівні: дієслова дії здатні утворювати видові пари без зміни основного значення, наприклад:

відкривати – відкрити, застеляти – застелити, писати – написати тощо. О. Падучева називає видову парність визначальною властивістю дієслів «типової дії», адже наявність доконаного виду, власне, і свідчить про поняття межі в семантиці дієслова [7, 74]. Х. Меліг зазначає, що дієслова дії в недоконаному / доконаному виді позначають одну і ту саму ситуацію, однак характеризують її по-різному. Доконаний вид дієслова сигналізує про те, що ситуація досягла або досягне своєї внутрішньої межі, а недоконаний вид такої інформації не містить. Він характеризує процес або як актуальний і при цьому «зсередини», або як неактуальний [4].

На відміну від дієслів дії, дієслова діяльності видових пар не утворюють. Ситуації, позначені цими дієсловами, не можуть бути завершені, вони можуть бути лише призупинені, перервані [5]. Перфективація таких дієслів можлива лише за умов зміни значення чи відтінку значення, тобто внаслідок вираження певного способу дії, наприклад: *діяти – подіяти; читати – прочитати, дочитати; учителювати – відучителювати, провчителювати* тощо. Х. Меліг навіть наголошує на тому, що доконаний вид дієслів діяльності може позначати лише делімітативний або пердуративний способи дії [4] і робить висновок про те, що дієслова, які не мають семантичної ознаки ‘мета’, можуть виражати значення завершеності лише за допомогою модифікації за способом дії [4].

Дієслово дії в доконаному виді дає змогу пояснити його сполучуваність з обставиною терміна виконання (*написав книжку за рік, змайстрував шпаківню за три години, відкрив вікно за кілька секунд*), що невластиво дієсловам діяльності, пор. неможливість уживань: **подумав за одну хвилину, * провчителював за кілька років* і под. Також показовою є можливість уживання дієслова дії в імперативній формі і обмеженість таких уживань для дієслів діяльності, пор.: *бий, відкривай, пиши*, проте лише умовно **вчителюй, *обмірковуй, *балагур, *колекціонуй* і под.

Важливим показником виокремлення аналізованих дієслів в окрему групу є також словотвірні можливості. Найчастотнішими у дієслів дії є деривати зі значенням суб’єкта – творця дії (*монтажник, будівельник*), об’єкта (*вишивка, малюнок*), знаряддя дії (*бритва, рубанок*), місця дії (*мийка, парковка*). Натомість деривaційні можливості дієслів стану передбачають утворення форм зі значенням носія ознаки – *балагур, свистун, хвастун, учитель, мислитель, колекціонер* [6, 60] Аналогічно до таких утворень дериват *діяч* позначає того, «хто відзначається своєю активністю та енергійністю в якійсь галузі життя» [8, Т.2, 312], що знову ж таки дає змогу розглядати дієслова діяльності в межах семантичного класу ‘дія’ з огляду на наявність семи ‘активність’.

Визначені критерії розмежування дієслів, що позначають власне дію, і дієслів, що позначають діяльність (соціальну, інтелектуальну, мовленнєву) активного суб’єкта, застосовні передусім до одиниць, які вже за своїми лексико-семантичними ознаками засвідчують неоднотипність, за умов їхнього однозначного зіставлення, пор.: *копати* (дія) – *виховувати*

(діяльність), *зашивати* (дія) – *боротися* (діяльність). Однак сказане не стосується дієслів полісемічних, яким властиве поєднання кількох понять в межах однієї лексеми, – зокрема уявлень про конкретну фізичну дію і діяльність одночасно. Такі дієслова потребують окремої уваги.

Ще З. Вендлер, розмежовуючи дієслова виконання (accomplishments) і дієслова діяльності (activities), зауважив, що запропонована ним класифікація визначена не лише властивостями дієслівних лексем, оскільки часто одне і те саме дієслово потрапляє в різні семантичні класи залежно від контексту [9]. Наприклад:

Христина Степанівна сиділа на канапі і ***вишивала*** *українськими взорцями рушник* (І. Нечуй-Левицький)	*Як вона не хазяйнувала, так сидячи коло оконця, шила та* ***вишивала*** (Марко Вовчок)

Приклад засвідчує, що вилучення об'єкта-акузатива зі структури речення переводить дієслівний предикат з лексико-семантичної групи конкретної фізичної дії до групи дієслів діяльності, іншими словами, за умов «абсолютивного вживання дієслово починає позначати нецілеспрямований процес» [4]. Такий спосіб дає змогу визначити «псевдонеперехідні» (Х. Меліг) дієслова, які залежно від контексту справді змінюють свої семантичні властивості.

Однак наявність / відсутність об'єктної синтаксеми в структурі речення не завжди є тим об'єктивним показником, який дає змогу досліднику виявити належність дієслівної одиниці до тієї чи іншої лексичної групи.

В українській мові функціонує значна кількість слів, для яких синтаксичний показник є нерелевантним, оскільки суперечність полягає в самому значенні, а точніше – у полісемічності лексеми, пор.: *В хаті ж праця закипіла:* ***малювала*** *дітвора* (Олександр Олесь) – *Не змігши вступити через нестатки в сім'ї до якогось навчального закладу, Білокур удень працювала в полі, на городі, а увечері до ночі* ***малювала*** (З енциклопедії). Різниця між наведеними прикладами полягає в тому, що в першому випадку лексема *малювати* належить до групи дієслів дії, а в другому – до групи дієслів діяльності. Підставою для такого розрізнення є згадана вище можливість модифікації дієслова за способом дії. Так, для першого прикладу актуальним є вживання дієслівного предиката в аспекті позначення неповторюваної, одноразової ситуації, що дає змогу утворити доконаний вид зі значенням достатньої інтенсивності, результативності, делімітативності (*Дітвора* ***намалювалась*** *– і захопилась вишиванням, Дітвора* ***домалювала*** *– і побігла на двір, Дітвора* ***помалювала*** *– і перестала* і под.). Для другого прикладу визначені способи дії непритаманні, натомість характерними є ітеративність, багаторазовість, недостатня інтенсивність (*Увечері Білокур* ***помальовувала, підмальовувала*** і под.). Неважко помітити, що залежно від семантичної групи, до якої в тому чи іншому контекстному випадку входить дієслівна лексема, її значеннєвий потенціал реалізується по-різному.

Ідея принципової можливості розрізнення значень однієї і тієї самої дієслівної лексеми й класифікації цих значень на основі способів дії як основного диференційного показника була висловлена нами раніше в [5]. «Додаткова» сема, як у сучасному мовознавстві називають спосіб або рід дієслівної дії, по суті, і є «диференційною», тобто такою, що слугує розрізненню семантичних відтінків лексем. Виявлення й аналіз реалізації дієслівної семантики в аспекті її можливих способів (родів) дає змогу визначити диференційні семи, актуалізація яких спричиняє перехід однієї і тієї самої дієслівної лексеми з однієї лексико-семантичної групи до іншої і навіть до різних лексико-семантичних класів. При цьому важливо враховувати морфологічні показники, яких набуває дієслово під час позначення того чи іншого способу дії, а також зважати на його синтаксичну сполучуваність, яка за актуалізації різних диференційних сем також буде різною.

Зрозуміло, що врахування всіх показників є складним завданням, адже по суті кожна дієслівна лексема містить у собі набір диференційних сем, які, у свою чергу, послуговуються набором морфологічних показників і по-різному виявляються на синтаксичному рівні. Проте цілком можливим способом полегшення такого завдання може бути встановлення певної закономірності, за якої той чи інший тип дієслівного значення виявляє себе в певному граматичному аспекті.

Однією з таких закономірностей у випадку розрізнення дієслів у значенні власне дії і в значенні діяльності є те, що для дієслова в значенні діяльності характерним є утворення делімітативного способу дії, наприклад: *Іван* ***друкував*** *поезії в газеті «Промінь»* (Ю. Винничук) – *Іван протягом певного періоду* ***подрукував*** *поезії в газеті «Промінь», однак розчарувався і почав співпрацювати з іншим виданням*. Можливість утворення обмежувального, або делімітативного, способу засвідчує внутрішню необмеженість, тривалість і відносну доцільність – тобто ті характеристики, які властиві передусім дієсловам зі значенням діяльності. Якщо ж дієслово в певному контексті допускає утворення результативного способу дії (*Іван* ***надрукував*** *поезії в газеті «Промінь» і викупив увесь наклад*), то це означає його належність до групи лексем із семантикою дії, оскільки діяльність не передбачає семи ‘результативність’. Ще одним показником при такому розрізненні може слугувати можливість або неможливість уживання при дієслівному предикаті темпорального поширювача на позначення терміна дії, пор.: *Директор зазвичай* ***підписує*** *документи за кілька хвилин* (діяльність), але не * Директор *зараз* ***підписує*** *ваш документ за кілька хвилин* (дія).

Загальний огляд групи слів, які в межах об’ємного семантичного класу дієслів дії формують окрему таксономічну одиницю, дає змогу зробити висновок про те, що в українській мові окремі дієслівні лексеми можуть бути однозначно схарактеризовані як дієслова дії або як дієслова діяльності. Однак при цьому є значна кількість слів, які здатні об’єднувати в собі властивості обох угрупувань і змінювати своє значення залежно від

контексту. Визначення таксономічної приналежності дієслова може залежати як від синтаксичних показників (заповненість об'єктної позиції), так і від власне семантичних і навіть позамовних ознак. Сказане вкотре підтверджує висловлену нами думку про те, що багатозначність дієслова є найвагомішою підставою для створення багатовимірної типології, яка, безумовно, враховуватиме той факт, що одна і та сама дієслівна лексема виступатиме в ролі елемента кількох лексико-семантичних груп одночасно. При цьому в кожній лексико-семантичній групі цей елемент набуватиме специфічних семантичних, морфологічних і синтаксичних ознак. Дотримання комплексного підходу до дослідження дієслівного значення уможливлює створення об'єктивної і несуперечливої типології дієслів у мовознавчій теорії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гак В.Г. Номинация действия / В.Г. Гак // Логический анализ языка : Модели действия / отв. ред. Н.Д. Арутюнова ; [Ин-т языкознания РАН]. – М. : Наука, 1992. – С. 77–84.
2. Золотова Г.А., Онипенко Н.К., Сидорова М. Коммуникативная грамматика русского языка / Под ред. Г.А. Золотовой. – М. : Ин-т рус. языка им. В.В.Виноградова, Московский гос. ун-т им.М.В.Ломоносова, 2004. – 542 с.
3. Леута О.І. Структура і семантика дієслівних речень в українській літературній мові: [монографія]/ Олександр Леута. – К. : Такі справи, 2008. – 208 с.
4. Мелиг Х.Р. Глаголы исполнения и деятельности в английском языке // Мелиг Х.Р. Семантика предложения и семантика вида в русском языке (к классификации глаголов Зино Вендлера) / Ханс Роберт Мелиг. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу. – http://www.classes.ru/grammar/158.new-in-linguistics-15/source/worddocuments/_11.htm.
5. Овчиннікова І.І. Багатозначність як об'єктивна підстава багатовимірної семантичної типології дієслівних значень / І.І. Овчиннікова // Система і структура східнослов'янських мов : [зб. наук. праць]. – К. : Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2012. – Вип. 4. – С. 131–144.
6. Овчиннікова І.І. Дієслово *діяти* як ідентифікатор класу дієслів дії в українській мові / І.І. Овчиннікова // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 10 : Проблеми граматики і лексикології української мови : [зб. наук. праць]. – Випуск 7. – К. : Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2011. – С. 56-62.
7. Падучева Е.В. Глаголы действия : толкование и сочетаемость / Е.В. Падучева // Логический анализ языка : Модели действия / отв. ред. Н.Д. Арутюнова ; [Ин-т языкознания РАН]. – М. : Наука, 1992. – С. 69–77.
8. Словник української мови : в 11 т. / [гол. ред. кол. І.К. Білодід]. – К. : Наукова думка, 1970-1980. – Т.1–11.
9. Vendler Z. Linguistics in Philosophy / Z.Vendler. – Ithaca, N.Y. : Cornell University Press, 1967. – 203 p.

Аннотация. Статья посвящена анализу семной структуры глаголов деятельности в рамках семантического класса глаголов действия в украинском языке; выявлению основных закономерностей реализации значения глаголов деятельности в структуре

предложения; выяснению закономерностей проявления семы ‘деятельность’ в полисемичных глаголах.

Ключевые слова: действие, деятельность, категория, сема, цель, полисемия, длительность.